ئۇيغۇر دولان مۇقاملىرى

ئەكرەم ھاشىموۋ* (ئۆزبېكىستان)

شەرق خەلقلىرى مۇزىكا سەنئەتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلانغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، ژانىرلىرىنىڭ بايلىقى ۋە خىلمۇ-خىللىقى بىلەن ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. كۆپ ئەسىرلىك راۋاجلىنىش تارىخىدا ئۇيغۇر خەلقى ئاددىي فولكلور ژانىرلاردىن تارتىپ، تا ئەڭ مۇرەككەپ بولغان كەسپىي مۇزىكا ژانىرلارنى ياراتقان ھالدا ناياب ئىقتىدارىنى نامايان قىلىپ كەلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەل ۋە باي مۇزىكىسى، زوققا تولا ناخشا، جۇشقۇن قوشاق ۋە ئۇسسۇللىرىدىن بەھرە ئالغان قەدىمى خىتاي ۋە ياۋروپا سەيياھلىرى ، تارىخچىلىرىنىڭ كۆپلىگەن يازما مەنبەلىرى خاتىرە بولۇپ قالغان.

خىتاي تارىخشۇناسى سيوەن تسزيان(600-664) «غەربىي ئۆلكىلەر ھەققىدە خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە– «بۇ يەرنىڭ خەلقى ئۆز تەقدىرىدىن ناھايىتى مەمنۇن، باي ۋە خۇشال ياشايدۇ. ئۇلار ناخشا–قوشاق، ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىنى جان-دىلى بىلەن سۆيىدۇ»– دەپ يازىدۇ. يەنە بىر خىتاي سەيياھى ۋان-خۇن (XIII – ئەسىر) «ساياھەت» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە سيوەن تسزياننىڭ پىكرىنى تەستىقلاپ: «كۇچارلىقلار قوشاق ۋە مۇزىكىنى ناھايىتى سۆيىدىكەن... خوتەنلىكلەر بولسا قوشاق ۋە ناخشا، ئۇسسۇلسىز كۈن ئۆتكۈزمەيدىكەن، ئۇلار ئويۇن - كۈلكىسىز ياشىماس ئىكەن» – دەپ يازىدۇ.

891 - يىلى خىتاي خاقانىنىڭ پەرمانى بىلەن ئۇيغۇرىستانىنىڭ تۇرپان ۋىلايىتىگە ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋان ياندىنىڭ: «بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى سازەندە ۋە غەزەلخان ئىكەن . پېپو (ماندولىنانىڭ بىر تۈرى) ۋە كۇن-خۇ (25 تارلىق گىتارغا ئوخشايدىغان مۇرەككەپ مۇزىكا چالغۇسى) نى ئىشلىتىدىكەن، ئۇلار يېقىن–يىراق ساياھەتلەرگە چىققانلىرىدا مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى مۇتلەق ئېسىدىن چىقارمايدىكەن»، – دەپ خاتىرىلەيدۇ . بۇنداق خاتىرىلەر يەنە كۆپلىگەن تارىخچى ۋە سەيياھلار تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان.

ئۇيغۇرىستانىنىڭ تەكلىماكان چۆلى ئەتراپىدا جايلاشقان دولان ھۇدۇدى توغرىسىدا كۆپ ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر يارىتىلغان. ئۇشبۇ ئېغىز ئىجادىيىتى نەمۇنىلىرىگە قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ بۇ يەردە ئىجتىمائىي ھايات قايىنغان. ئۆزىنىڭ قەدىمىي ئەنئەنىلىرى ۋە باي مەدەنىي مىراسىغا ئىگە بولغان يەرلىك ئاھالە ئاساسەن ئوۋچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ تىرىكچىلىك ئۆتكۈزگەن . دولان خۇدۇدىدىن بۈيۈك يىپەك يولىنىڭ ئۆتكەنلىكى بۇ يەردە تىجارەت راۋاج تاپقانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ.

دولان سۆزى ئەسلى نىمە مەنىنى ئاڭلىتىشى ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. لېكىن، كۆپلىگەن تىلشۇناس ئالىملار تەرىپىدىن تۈرلۈك ئىزاھلار بېرىپ كېلىنمەكتە. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ تەخمىنلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى، يازما مەنبەلەرنىڭ يوقلىقى بۇ تەخمىنلەرنى ئاساس قىلىپ كۆرسىتىش

---

* ئۆزبېكىستان دۆلەت كونسېرۋاتسىيەسى دوتسېنتى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى 2022-يىللىق 1-سان

ئۆچۈن يېتەرلىك دەلىل بولالمايدۇ. ئامما ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنىمۇ كۆرۈپ چىقىش مەقسەتكە مۇۋاپىق بولىدۇ. ئويلايمىزكى كەلگۈسىدە ئۇشبۇ بوشلۇق ئەلۋەتتە تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئىزدەپ تېپىلىدۇ.

زامانلارنىڭ ئۆتىشى، بۇ يەردە دائىم بولۇپ تۇرغان جەڭلەر ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر نەتىجىسىدە بۇ يەرلەردە دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ چۆللەردىن بىرى بولغان تەكلىماكان چۆلى ھاسىل بولغان. تەكلىماكان چۆلى ئەتراپىدا جايلاشقان قەدىمىي شەھەرلەردىن ياركەنت، خوتەن، مارالبېشى، بارچۇق، چېرىيە، كېرىيە كەبى قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ ئاھالىسى ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىدىكى سەنئەت نەمۇنىلىرىنى يارىتىپ قالدۇرغان. ئەپسۇسكى، ئۆتمۈش يازما مەنبەلىرىدە دولان توغرىسىدا مەلۇماتلار دېيەرلىك ئۇچرىمايدۇ.

تىلشۇناس ئالىم ئابدۇكېرىم رەھمان ئۆزىنىڭ «مۇقام تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ھەققىدە تېزىس» ناملىق ماقالىسىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ. «تارىختىن بۇيان دولانلار جايلاشقان مەكىت، مارالبېشى، ياركەنت، ئاقسۇ ئاۋات ۋە كورلانىڭ لوپنۇر قاتارلىق جايلىرى <دولان> دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ جايلاردا كىلاسسىك مۇزىكىمىز ئون ئىككى مۇقام بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باي مۇزىكا خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك مىراسلارنىڭ بىرى بولغان ۋە بىر قەدەر قەدىمىي ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان دولان مۇقامى ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ جەھەتتە بەزى تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن <دولان> دېگەن بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە دولان تارىخى ھەققىدە ھازىرغىچە قانائەتلىنەرلىك ئىزدىنىش قانات يايدۇرۇلمىدى. دەرۋەقە، بۇ ھەقتە دەسلەپكى قەدەمدىكى بەزى قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، يەنە داۋاملىق ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ».

XX – ئەسىرنىڭ ئاخىرى XXI – ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ دولان مەدەنىي ھۇدۇدى، مەھەللە ئاھالىسى، ئۇنىڭ ئۆرۈپ-ئادەتلىرى، مەدەنىيىتى، شۇ جۈملىدىن، مۇزىكا سەنئىتىگە ئايىت دۇنيا ئالىملىرى ئوتتۇرىسىدا چوڭ قىزىقىش پەيدا بولغانلىقى كۆزىتىلمەكتە. ئەمدىلىكتە دولان توغرىسىدا يېزىلغان تۈرلۈك ماقالە، كىتاب ۋە توپلاملاردا بۇ ھەقتە خىلمۇ-خىل پىكىرلەرنى كۆرۈش مۇمكىن.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك باي تارىخىي مىراسىغا ئىگە. خەلق ئۆزىنىڭ بارچە خۇشاللىقلىرىنى ۋە غەم - قايغۇلىرىنى نەغمە-سازلار ئارقىلىق ئىپادە ئېتىپ كەلگەن. بۇ ئورۇندا بولۇپمۇ كەسپىي مۇزىكا قاتلىمىغا مەنسۇپ مۇقام، داستان، سەنەم ۋە ناخشا قاتارلىق ژانىرلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئىجتىمائىي - مەدەنىي ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى تەكىتلەش كېرەك. مىسال ئورنىدا سەنەم ژانىرىنى ئالايلۇق. خەلقنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا سەنەملەر مۇھىم ۋەزىپىلەردىن بىرىنى بېجىرىپ كېلىدۇ. ئەيتىم، چالغۇ كۈي ۋە ئۇسسۇللارنى ئۆزىدە جەملىگەن سەنەم نەمۇنىلىرى ئاساسەن توي مەرىكىلەردە ئىجرا ئېتىلىشى ئۇدۇم بولۇپ قالغان. شۇ باھاسىدىنمۇ ھەر بىر توي، مەشرەپ ياكى بەزمە-ناۋالار دولان سەنەملىرىسىز ئۆتمەيدۇ. ئەگەر سەنەملەر ۋاستىسىدە ئاممىۋىي يىغىنلارنى شادۇ-ھۆررەملىك بىلەن ئۆتكۈزۈش مەقسىتى ئۇستىۋار بولسا، مۇقاملارنىڭ خەلق مەنىۋىي ھاياتىدىكى ئورنى ئالاھىدە تۇرىدۇ.

خۇسۇسەن، قەدىمكى زامانلاردا شەكىللىنىپ، ئەسىرلەر داۋامىدا تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى بىزنىڭ زامانىمىزغىچە قەدەر كىلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ بېتەكرار دۇردانىلىرى سۈپىتىدە يېتىپ كەلدى. ئۇيغۇرلار دىيارىنىڭ كۆپكىنە يەرلىرىدە مۇقاملارنىڭ تارقىلىشى، بۇ سەنئەتنىڭ ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا قانچىلىك چوڭ ئېتىبارغا لايىق ئىكەنلىكىنىڭ نىشانىسىدۇر.

بۈگۈنكى كۈندە مەۋجۇت ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى مەھەللىي خۇسۇسىيەتلىرىگە كۆرە ئۈچ گۇرۇھ - قەشقەر، دولان، قۇمۇل گۇرۇھىغا ئايرىلىدۇ. مەزكۇر يىرىك گۇرۇھنىڭ بىرى بولغان دولان مۇقاملىرى قاچان، قانداق شارائىتتا ۋە كىملەر تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقى ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. بۇ توغرىسىدا ئۆتمۈشىدىن قالغان يازما مەنبە ياكى ئاغزاكى مەلۇماتلارنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەنلىكى، تەبىئىيكى ، مۇقامغا دائىر تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىشتە مەلۇم قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرىدۇ.

شۇ بائىس دولان مۇقاملىرى توغرىسىدا دەسلەپكى تەھلىلىي ئىزدىنىشلەرنى قىسقىچە بايان ئېتىپ ئۆتمەكچىمىز. دولان مۇقاملىرى ئۇيغۇرىستاننىڭ باشقا ۋىلايەتلىرىدە كەڭ تارقالغان مۇقاملارغا نىسبەتەن ئۆزىنىڭ خېلى مۇرەككەپلىكى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ بۇ ئۇلارنىڭ كۈي شەكىللىرىنىڭ تۈزىلىشى، لاد تىزىملىكىنىڭ ئۆزىگە خاسلىقى ھەمدە تۈركۈملەرنىڭ ئۆزگىچىلىكىدە ياققال سېزىلەرلىكدۇر. مەسىلەن، دولان مۇقاملىرى باشقا ۋىلايەتلەردە كەڭ تارقالغان ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئوخشاش ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت بولسىمۇ، ئامما مۇقامات تىزىملىكىدە ئۆزگە خاس ئالاھىدە يىرىك تۈركۈم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تۈركۈم تۆۋەندىكى مۇقاملاردىن تەشكىل تاپىدۇ:

1. باش باياۋان مۇقامى
2. زىل باياۋان مۇقامى
3. چۆل باياۋان مۇقامى
4. ئۆتەك مۇقامى
5. بوم باياۋان مۇقامى
6. سىم باياۋان مۇقامى
7. جۇلا مۇقامى
8. خودەك باياۋان مۇقامى
9. دۈگامەت مۇقامى
10. بوستان باياۋان مۇقامى
11. ساباھ باياۋان مۇقامى
12. موغال باياۋان مۇقامى

ھەر بىر مۇقام بەرقارار ھالدا تۆۋەندىكى ناملاردا كەلگەن بەش قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1. مۇقامبېشى
2. چېكىتمە
3. سەنەم
4. سەلىقە
5. سىرىلمە

دولان مۇقاملىرى، كىلاسسىك شائىرلارنىڭ غەزەللىرىگە ئاساسلانغان باشقا ۋىلايەتلەردىكى مۇقاملاردىن پەرقلىق ھالدا، ئاساسەن بارماق ۋەزىنلىك خەلق شېئىرىيىتىگە قۇرۇلغاندۇر.

دولان مۇقاملىرىنى ئىجرا ئېتىشتا دولان راۋابى يېتەكچىلىك قىلىدۇ. بۇ چالغۇ قاتارىدا دولان غېجىكى، قالۇن، داپ ۋە ئەيتىمچىلەردىن تەشكىل تاپقان ئانسامبىل شەكلى ھازىرقى دەۋرگە قەدەر خەلق ئارىسىدا ئۆزگەرمەستىن كەلمەكتە. بۇ ھال دولان مۇقاملىرىنىڭ ئىجراچىلىق ئەنئەنىلىرى قەدىمىيلىكىدىن دالالەت بېرىپ تۇرىدۇ.

خۇلاسە ئورنىدا شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇر خەلقى مىڭ يىللار داۋامىدا يارىتىپ، راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەن مۇقاملار بۈگۈنكى كۈندە شەرق خەلقلىرى، شۇنىڭدەك جاھان خەلقلىرى مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي بىر قىسمى بولۇپ، ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى، قەدىمىيلىكى ۋە بايلىقى بىلەن ئىنسانىيەت تەرىپىدىن يارىتىلغان مەدەنىي-مەنىۋىي بايلىق سۈپىتىدە ساقلىنىپ كېلىنمەكتە. ئويلايمىزكى، ئۇشبۇ سەنئەت نەمۇنىسى كەلگۈسىدە يەنىمۇ كۆپلەپ ئۆز ئىخلاسمەنلىرىگە ئىگە بولغان ھالدا تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ يېڭى-يېڭى قىرلىرى كەڭ يورۇتۇپ بېرىلىدۇ.

دولان مۇقامىدىن كۆرۈنۈشلەر